

3. Ильин Е. П. Психология воспитания / Е. П. Ильин – СПб. : Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2000. – 486 с.
4. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М., 1996.
5. Митина Л. М. Учитель как личность и профессионал (психологические проблемы). / Л. М. Митина. – М., 1994.
6. Мищенко А. И. Введение в педагогическую профессию / А. И. Мищенко – Новосибирск, 1991.
7. Никонова А. Я., Маркова А. К. Психология труда учителя / А. Я. Никонова, А. К. Маркова. – М., 1993.
8. Петунин О. Ф. Формирование профессионального мастерства учителя.– М.: Просвещение, 1980.– 112 с.
9. Питюков В. Ю. Основы педагогической технологии : Учебно-методическое пособие / 3-е изд., испр. и доп. – М., 2001.
10. Татур Ю.Г. Компетентнісний підхід в описі результатів і проектуванні стандартів вищої професійної освіти : [матеріали до другого засідання методологічного семінару]. / Ю.Г. Татур. – М. : Дослідницький центр проблем якості підготовки фахівців, 2004. – 203 с.
11. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека : Учеб. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. / В.Д. Шадриков. – М., 1996.
12. Харківська А. А. Розвиток інформаційної та технічної компетентностей майбутніх учителів як педагогічна проблема / А. А. Харківська // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 13. Проблеми трудової та професійної підготовки : [зб. наук. праць / відпов. ред. Гребенюк Г.Є.] – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009 – Вип. 4. – С. 171–177.
13. Харківська А. А. Формування інформативної компетентності майбутнього вчителя-інформатики у педагогічному ВНЗ / А. А. Харківська // Проблеми інженерно-педагогічної освіти : [зб. наук. пр. / відп. ред. Брюханова Н. О.] – Х: УПА –24–54 – 2009. – С. 411–420.

УДК 371.4:392.37(477)

ЕТНОПЕДАГОГІЧНИЙ ІДЕАЛ МАТЕРІ ТА БАТЬКА В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Луценко О.А., к. філос. н., доцент, Приходько Г.В., аспірантка

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

На основі гендерного підходу здійснено аналіз образів батька й матері в українській традиції; порушено питання про вплив етнопедагогічного ідеалу батька та матері на формування рольової моделі виховання в українській селянській родині XIX – початку XX ст. Результати дослідження забезпечують можливість стверджувати, що в українській педагогічній традиції існували досить полярні канони люблячої та лагідної матері, з одного боку, й всесильного і караючого батька, - з іншого. Авторами висунуто припущення про те, що такі ідеали батьків посприяли формуванню патріархальних виховних «стратегій» у межах родини, для яких характерним є рольова модель сімейного виховання з домінуванням чоловічого та другорядністю жіночого.

Ключові слова: гендер (соціальна стать), біологічна стать, гендерний підхід, батьки, етнопедагогічний ідеал, рольова модель сімейного виховання.

Луценко Е. А., Приходько А. В. ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИДЕАЛ МАТЕРИ И ОТЦА В УКРАИНСКОЙ ТРАДИЦИИ / Сумский государственный педагогический университет имени А. С. Макаренко, Украина.

На основе гендерного подхода проанализированы образы отца и матери в украинской традиции; затронут вопрос о влиянии их этнопедагогического идеала на формирование ролевой модели воспитания в украинской крестьянской семье XIX – начала XX вв. Согласно результатам проделанного исследования выяснено, что в украинской педагогической традиции существовали полярные каноны любящей и ласковой матери, с одной стороны, а также всемогущего и карающего отца, - с другой. Авторами выдвинуто предположение о том, что такие идеалы родителей во многом формировали патриархальные воспитательные «стратегии» в рамках семьи, которым характерны ролевая модель семейного воспитания с доминированием мужского и второстепенностью женского.

Ключевые слова: гендер (социальный пол), биологический пол, гендерный подход, родители, этнопедагогический идеал, ролевая модель семейного воспитания.

Lutsenko O., Prihodko A. ETHNOPEDAGOGICAL IMAGE OF MOTHER AND FATHER IN UKRAINIAN TRADITION / Sumy state pedagogical university named after A. S. Makarenko, Ukraine

The article touches upon the analysis of father and mother' images in Ukrainian tradition concerning the gender approach. The authors think that the ethnopedagogical ideal of father and mother had an influence on the forming of a role model education in Ukrainian peasant family of the XIX – beginning XX century. The authors come to the conclusion that the unlike canons of tender and loving mother and all-powerful and punitive father had been in the Ukrainian pedagogical tradition. The special attention is paid to such canons of parents in the past formed the patriarchal educational "strategies" in the family, with the role model of family education, the prevailing of male and the subjugation of female so characteristic of them.

Key words: gender, sex, gender approach, parents, ethnopedagogical ideal, role model of the family education.

В українській етнопедагогіці «ідеал» на рівні із фольклором, символікою, обрядами і звичаями, іграми та іграшками є одним із засобів виховання підростаючого покоління. Споглядання дітьми «ідеальних» образів справжньої жінки-матері та чоловіка-батька й намагання їм відповідати певною мірою пов'язані з суспільно-побутовими нормами взаємодії статей, особливостями розподілу сімейних ролей між подружжям та обов'язків між хлопчиками і дівчатами у родині. У контексті дослідження проблем соціальної статі, її виховання у сімейному колі, актуальним видається аналіз українського етнопедагогічного ідеалу батька та матері з позиції гендерного підходу. Актуальність цього загострюється у зв'язку з існуванням нагальної необхідності перегляду основ традиційних моделей сімейного виховання, у яких подекуди домінуючими залишаються патріархальні елементи. Визнання важливості утвердження егалітарних відносин та гендерної рівності викликає необхідність пошуку адекватних для сучасної соціокультурної ситуації взаємовідносин статей у межах родини.

Аналіз актуальних досліджень засвідчив, що проблема трактування образу жінки та чоловіка, матері й батька, їхнього педагогічного ідеалу в культурній традиції має міждисциплінарний характер й знаходиться на перетині проблемних галузей ряду наук про людину й суспільство. У зв'язку з цим, уваги заслуговують праці педагогів (А. Даник, С. Вихор, В. Кравця, О. Ярошинської), психологів (Т. Говорун, О. Кікінежди), соціологів (Т. Гурко, І. Кона, Н. Чодороу), істориків (М. Гримич, О. Кісь, Н. Пушкарьової), культурологів (О. Луценко, Т. Рябової, Н. Усачової та ін.). Дослідники торкаються проблем батьківства й материнства, їхніх біологічних та соціальних детермінант і трактування у межах різних культур.

Висвітленню ідеалу українських батьків як перших і природних вихователів присвячено роботи вітчизняних дослідників, зокрема, М. Голець, В. Мосіяшенка, М. Стельмаховича, Є. Сявавко та ін. Проте, проблема впливу «ідеального» образу матері й батька на формування відносин статей у родині залишається недостатньо висвітленою у вітчизняному науковому дискурсі, враховуючи й історико-педагогічний.

Актуальність і не розробленість проблеми зумовили **мету статті** – на основі гендерного підходу здійснити аналіз етнопедагогічних ідеалів батька та матері в українській традиції; визначити їх вплив на формування рольової моделі виховання в українській родині XIX – поч. XX ст.

Протягом тривалого часу роль і обов'язки батька та матері у вихованні, їхні образи в українській педагогічній традиції цікавили дослідників, передусім, з точки зору сприймання їх як природних вихователів своїх дітей. Джерельною базою етнопедагогічних праць з проблеми батьківства, дитинознавства, зазвичай, є праці етнографів (Б. Гринченка, Н. Заглади, М. Маркевича, П. Чубинського), істориків (Є. Грицака, Мр. Грушевського, М. Костомарова), фольклористів (М. Комарова, А. Малинки, І. Манжури та ін.), датовані XIX ст. – поч. XX ст.

На основі праць дослідників минулого, в українському етнопедагогічному дискурсі утвердився певний ідеал матері та батька. Вважаючи їх завершеними та природними для вітчизняної соціокультурної ситуації, деякі сучасні теоретики й практики спонукають підростаюче покоління до їхнього наслідування. Визначимо характерні особливості кожного з них.

Як свідчать джерела, історія сімейного виховання дітей висвітлювалася переважно через категорії «материнське виховання», «материнська любов та піклування». Тому вплив родини на розвиток дитини в українській етнопедагогіці, зазвичай, розглядається як вплив матері, виконання нею «головного обов'язку бути першою вихователькою й годувальницею дитини» [2, с. 8]. Дослідники, які вивчають традиційні форми сімейного виховання дітей в Україні, підкреслюють виключну роль матері у догляді за дитиною (незалежно від статі) протягом перших трьох років життя, ідеалізують їхні відносини у повсякденному житті. Зауважимо, материнській школі прерогатива надавалася у трудовому, естетичному, релігійному вихованні дітей. На відповідальності матері, за свідченням Г. Горинь, лежав духовний обов'язок навчити дітей молитви, дати поняття про Бога, про святість і гріх [3, с. 79].

На переконання М. Голець, Є. Сявавко, О. Ярошинської, мати в українській педагогічній традиції завжди була духовною наставницею своїх дітей [15, с. 46], виховувала особливий душевний лад, урівноважувала дитину [2, с. 6], мала підвищений потяг до дії (пасіонарії), яка має енергетичну природу, та спрямовує її на збереження та відродження нації [18, с. 12].

Ідеал української матері, за М. Стельмаховичем, полягає у її глибокій, самовідданій любові до дітей, які власне і формують її авторитет, силу виховного впливу [14, с. 136]. Ідеал матері став квінтесенцією українського жіночого ідеалу, ознаками якого дослідник називає чуйність і доброзичливість, сподвижницьку любов матері до дітей, яка зігриває їх теплом і ласкою, виховує, плакає доброту і світлий розум. При цьому, знавець народної педагогіки посилається на відповідні мотиви у текстах українського фольклору: «Нема у світі цвіту цвітнішого, як маківочка, нема ж і роду ріднішого, як матіночка!», «Матір ні купити, ні заслужити», «Без батька – пів сирота, а без матері – вся сирота» [14, с. 135].

Педагоги Б. Ковбас і В. Костів вважають материнську любов безумовною, яка у своїй більшості детермінована біологічними (природним фізіологічним контактом із дітьми, материнським інстинктом), психологічними (більшою емоційною чутливістю і чуйністю, більш розвинутою емпатійністю та здатністю співпереживати, турботливістю, ніжністю, м'якістю), соціальними чинниками (статеворольовим стереотипом матері, експресивністю проявів почуттів, більш раннім виникненням комплексів материнства, у порівнянні з батьками, меншою інструментальністю поведінки) [6, с. 88].

Важливе значення мають дані народної творчості, у якій також утвердився ідеал української матері. Зокрема, у казках вона добропорядна, вірна, шаноблива до свого чоловіка жінка, підтримує його авторитет та щиро любить своїх дітей, готова для них «небо прихилити та зорями вкрити» [13, с. 7]. Символічне навантаження мають також тексти українських пісень, у яких мати ототожнюється з вербою – тихою, скромною, беззахисною, котра є втіленням материнської турботи, ласки, мрії [10, с. 283].

Маємо зауважити, що в народній педагогіці як матері, так і батькові відводилася найвища, авторитетна роль у справі виховання дітей: «Тільки в світі правди, що рідний отець та мати» [14, с. 132]. Однак, як свідчать джерела, саме батько у цій спільці був центральною особою. У народній традиції він перебував в одному синонімічному ряді з господарем, начальником, педагогом, суддею, чия влада мала небесне походження [9, с. 104]. «Чоловік у домі голова, а жінка – душа», – говорить у прислів'ї [14, с. 130]. Попри такий, здавалося б «природний» статус батька, джерела містять лише поодинокі згадки про його ідеальний образ у справі виховання дітей.

Зарубіжна й вітчизняна наука тривалий час взагалі не досліджувала батьківство як самостійний (відмінний від материнства) феномен. Зазвичай, дослідники увагу акцентували на проблемі відсутності батька в родині та наслідків виховання дітей за таких обставин (М. Гофман, S. Coopersmith, M. Rosenberg, D. Mitchel, W. Wilson та ін.). Науковій дискусії з проблеми участі батька у виховному процесі, на наш погляд, заважало переконання про меншу важливість батьків-чоловіків, аніж матерів у справі виховання дітей. Поширена у деяких суспільствах установка – чоловік не призначений, не пристосований для справи виховання – певним чином вплинула й на формування українського етнопедагогічного ідеалу батька.

Зауважимо, таке традиційне сприймання батька жодним чином не впливало на його переважно високий статус у селянській родині XIX – поч. XX ст. За даними П. Мирошниченка, він вважався педагогічним центром виховного процесу, таким, що відіграє визначальну роль у розвитку специфічних психологічних, соціальних якостей дітей обох статей [11, с. 46]. Батько зберігав за собою право втручатися час від часу у процес виховання для покарання дітей [3, с. 80], цікавився ними, коли вони вже дещо розуміли [4, с. 127].

Для української педагогічної традиції, за свідченням Б. Цимбалістого, характерним є грізний, недосяжний батько, який був караючим авторитетом. Якщо образ матері в народній свідомості сприймався як втілення добра і ласки, то з батьком асоціювалися стриманіші почуття. Щоправда, зауважує дослідник, був і інший тип батька: добрий і лагідний, який опікувався дитиною більше, ніж мати [16, с. 85-86]. Посилаючись на народні уявлення, Г. Горинь вважає, що повноцінне виховання дітей забезпечувалося за умови «сильної руки» батька, тому що «не навчить батько, не навчить і дядько» [3, с. 80].

Прихильники такого розподілу виховних функцій між матір'ю та батьком посилаються на той факт, що з огляду на специфічні історичні умови буття української родини, її господарчо-виробничої діяльності, чоловік був виключений із побутової сфери родини. А тому об'єктивно не мав змоги брати участь, на рівні з матір'ю, у справі виховання дітей.

На наш погляд, такий традиційний розподіл праці між статями дійсно мав місце. Однак, призводив він передусім до того, що чоловік займав домінуюче положення у сфері економічного життя, а відтак отримував можливість накопичувати й розподіляти матеріальні ресурси. А це зумовлювало підвищення його авторитету та встановлення патріархальних відносин у родині, зменшення престижності «жіночих» робіт,

закріплення сімейних ролей згідно зі статевою приналежністю, формуванню рольової моделі сімейного виховання.

У зв'язку з цим, слухними видаються критичні зауваження відомої дослідниці О. Кісь [5, с. 159] щодо підкреслення деякими етнопедогогами «природної» потреби української жінки бути матір'ю, доглядати дітей, ніж існування такого бажання у чоловіка. Більше того, невмотивованим видається ідеалізування ними відносин матерів та дітей у повсякденному житті лише на основі характерних мотивів у фольклорних текстах.

Адже, окрім особистісних чеснот, «ідеальна» мати, за етнопедогогічними даними Є. Сявакко, П. Чубинського, повинна була вміти готувати їжу, виготовляти одяг, прясти, ткати, шити, підтримувати чистоту в хаті, молотити зерно, доглядати за городом і худобою [17, с. 8], виконувати ряд сільськогосподарських робіт нарівні з чоловіками [15, с. 34].

Варто зауважити, в українській народній педагогіці поняття «виховувати» має досить довгий синонімічний ряд: няньчити, колисати, годувати, леліяти, доглядати, бавити, пестити, викохувати та ін. Виховання також традиційно асоціювалося з такими категоріями, як-от учити, наuczати. Тож можемо припустити, що від «ідеальної» матері очікувалося не лише виховання малих дітей у сучасному педагогічному і соціальному розумінні цього терміну, а й встановлення повної опіки й піклування також над підростаючим поколінням.

Маємо визнати, що етнопедогогічний ідеал батька й матери протягом історичного розвитку інституту сім'ї не був статичним. За твердженням Є. Сявакко, народні виховні ідеали формувалися від впливом суспільних та історичних умов життя народу [15, с. 29]. Вважаємо, що українські ідеали батьків набували певних видозмін відповідно до соціокультурних уявлень, очікувань, оцінок та уявлень про жіночу і чоловічу статі взагалі. Однак, на наш погляд, образи «жінка-мати» і «чоловік-батько» завжди перебували в опозиції один до одного. Адже батько мусив відповідати традиційним канонам мужності: бути сильним, сміливим, наполегливим, активним, упевненим у собі.

Натомість, уявлення про «жінку» не були тотожними ідеалові «мати» за селянської доби. Згідно з джерелами, сфери активності чоловіка та жінки у господарчо-виробничій діяльності української родини за різних часів розглядалися як взаємодоповнюючі, однаково значущі для повноцінного функціонування родини [17, с. 8]. Українську жінку схарактеризовано Н. Березіним, О. Левицьким та ін., як незалежну господиню, лукаву, допитливу [1, с. 69], активну, якій притаманна сила й енергія [8, с. 552], та яка втручається в чужі справи [1, с. 71] тощо. Проте, у суто виховному просторі, згідно з народним сприйняттям, для ідеальної матері характерна роль саможертвовної неньки, «берегині роду», яка зобов'язана піклуватися та виховувати дітей.

Результати дослідження підтверджують, що для української жінки материнство було тією соціокультурною цінністю, яка повністю визначала її особисту направленість на виконання репродуктивної функції: «Погана та мати, що не хоче дітей мати» [14, с. 136]. Тому, будь-які «відхилення» від традиційного ідеалу української матері, деякі етнопедогоги, зокрема радянські (М. Стельмахович та ін.), розуміли як помилку природи [14, с. 136].

Варто наголосити, що сьогодні теоретична інтерпретація етнопедогогічного ідеалу батьків може бути досить різною. Залежить вона, передусім, від дослідницьких завдань і методологічних основ наукових розвідок. Дослідниця О. Ярошинська цілком слушно доводить, що саме перевантаження жінки сімейними обов'язками веде до негативних

наслідків і наголошує на необхідності збалансованої участі у вихованні материнського і батьківського елементів [18, с. 12]. Одночасно дослідниця обґрунтовує доцільність підготовки молоді до виконання традиційних рольових функцій чоловіка і дружини, батька і матері. О. Ярошинська визнає беззаперечний авторитет та право батька на втручання у виховний процес [18, с. 14].

Зауважимо, що репродуктивна функція жінок пояснює той факт, що деякі дослідники вважають феномен материнства біологічно детермінованим. Підтвердження цього знаходимо в багатьох провідних учених, зокрема І. Кона [7, с. 456-457]: соціокультурна оцінка та інтерпретація біологічних відмінностей між статями поширюється на інші сфери життєдіяльності жінок, які не пов'язані із репродуктивною функцією (виховання, піклування, догляд, опіка, навчання дітей тощо).

Втім, у наш час, коли жінка є активним суб'єктом культурного, економічного та політичного життя, безперечно хибною видається думка про її виключну прив'язаність до хатніх справ і виховання дітей. Тому, з огляду на сучасні динамічні перетворення у соціальних статусах і ролях жінок, зміни міжособистісних запитів сьогодення, традиційні характеристики батьківства й материнства мають бути змінені.

Підсумовуючи зазначимо: розгляд етнопедагогічного матеріалу дозволив установити, що народна педагогіка виробила і легітимізувала образи люблячої, ласкавої й водночас пасивної матері та всекараючого, панівного батька, який вважається головою родини. Такі ідеали батьків посприяли формуванню патріархальних виховних «стратегій» у межах родини, для яких характерною є рольова модель сімейного виховання з домінуванням чоловічого та другорядністю жіночого. Значний вплив на укорінення таких ідеалів мала існуюча тривалий час в українській педагогічній традиції диференціація виховних методів, засобів і прийомів, залежно від статі батьків і дітей. На формування й інтерпретацію етнопедагогічного ідеалу батька й матері впливали також гендерні стереотипи, які завжди були важливими структурами ментальності й пронизували усі сфери життя селянина, а відтак, визначали спосіб життєдіяльності, розподіл соціальних ролей у соціумі й родині.

Звернення до українського етнопедагогічного ідеалу батька й матері, який в основних своїх рисах формувався у природно-консервативному селянському середовищі, дозволило дослідити багатовікові традиції уявлень про «чоловіче» і «жіноче», зрозуміти детермінованість багатьох проблем сучасної родини, пов'язаних із проблемами статі. Маємо підстави вважати, що сучасні уявлення про те, що означає «бути матір'ю» або «бути батьком», у культурі зумовлені етнопедагогічними ідеалами, які укорінилися на рівні теорії та практики виховання підростаючого покоління.

Перспективним видається більш детальний історико-педагогічний аналіз характеру впливу батька й матері, інших соціальних агентів (старшого покоління, громади, сиблінгів) на формування традиційних гендерних ролей та відносин у дитячому середовищі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березинь Н. Украина (Малороссы, ихъ страна, бытъ и прошлое) / Н. Березинь. – СПб. : Слово, 1907. – 128 с.
2. Голець М. І. Етика матері і дитини: Нарис з історії виховання дітей раннього віку : [Навчальний посібник] / М. І. Голець. – К. : Вища школа, 2005. – 157 с.
3. Горинь Ганна. Сім'я і громада у традиційному вихованні дітей в Україні (до питання етнічної специфіки культури) / Ганна Горинь // Етнос. Культура. Нація :

- зб. наук. праць. – К. : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 1999. – С. 77-83.
4. Дерлиця М. Селянські діти // Етнографічний збірник. – Л., 1898. – Т. 15. – С. 122-137.
  5. Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа / О. Кись // Женская и гендерная история : [под ред. Н. Л. Пушкаревой]. – М. : «Рос. политич. энциклопедия», 2003. – С. 156–172.
  6. Ковбас Б. Родинна педагогіка. У 3-х т. / Б. Ковбас, В. Костів. - Том II. Основи родинного виховання. – Івано-Франківськ, 2006. – 288 с.
  7. Кон И. С. Социологическая психология / И. С. Кон. – М. : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 1999. – 560 с. – (Серия «Психологи отечества»).
  8. Левицький О. О семейныхъ отношеніяхъ въ Югозападной Руси въ XVI–XVII вѣкахъ / О. Левицький // Русская старина. – 1880. – Томъ XXIX. – С. 549–572.
  9. Левкиевская Е. Е. Магические функции хозяина в восточнославянской традиционной культуре / Е. Е. Левкиевская // Мужчина в традиционной культуре: Социальные и профессиональные статусы и роли. Сила и власть. Мужская атрибутика и формы поведения. Мужской фольклор / [сост. И. А. Морозов, отв. ред. С. П. Бушкевич]. – М. : «Лабиринт», 2001. – С. 106-114.
  10. Луценко О. А. Жіночі символи в контексті традиційного світогляду (міфологічна школа О. Потебні) / О. А. Луценко // Сучасна картина світу: інтеграція наукового та поза наукового знання : зб. наук. праць. – Суми : ВВП «Мрія-1» ЛТД, УАБС, 2004. – С. 282-288.
  11. Мирошниченко П. Я. Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.) / П. Я. Мирошниченко. – Донецк : ДонГИИИ, 1999. – 244 с.
  12. Мосіяшенко В. А. Українська етнопедагогіка : [Навчальний посібник] / В. А. Мосіяшенко. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 176 с.
  13. Розумниця. Українські народні казки / упор. І. В. Халанта, М. І. Халанта. – Ужгород : ВВК «Патент», 1992. – 253 с.
  14. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К. : Радянська школа, 1985. – 312 с.
  15. Сявавко Є. І. Українська народна педагогіка в її історичному розвитку / Є. І. Сявавко. – К. : Наукова думка, 1974. – 152 с.
  16. Цимбалистий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалистий // Українська душа. – К. : Фенікс, 1996. – С. 66-96.
  17. Чубинський П. Очеркъ народныхъ юридическихъ обычаевъ и понятій въ Малороссіи / П. Чубинський. – СПб., 1869. – 41 с.
  18. Ярошинська О. О. Розвиток поглядів на інститут батьківства в історії української етнопедагогіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. О. Ярошинська. – К., 2005. – 19 с.